

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Психология
Том 99

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Psychologie
Tome 99

ЕЙДЖИЗЪМ, ИЛИ СТЕРЕОТИПИЗИРАНЕТО ПО ВЪЗРАСТОВ ПРИНЦИП: СЪЩНОСТ, ЕФЕКТИ И НАЧИНИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕТО МУ

ДОНКА ПЕТРОВА

Катедра „Социална, трудова и педагогическа психология“

Донка Петрова. AGEISM: ОПРЕДЕЛЕНИЯ, ВЛИЯНИЯ И МЕТОДИ ИССЛЕДОВАНИЯ

Етот материал предлага анализ теоретических принципиальных схем ageism: свои определения, причина и следствие. Статя также отличает критически взглядом на различных методах исследования используемых для того чтобы оценить эту стройку. Более дальнейшая цель статьи присутствует дороги противодействовать ageism через образование.

Donka Petrova. AGEISM OR THE STEREOTYPING BECAUSE OF AGE: DEFINITIONS, EFFECTS AND RESEARCH METHODS

The current material offers an analysis of the theoretical concepts of ageism: how it is defined, what are its possible causes and explanations, what are its sources in our society, what effects it exerts on intergenerational interactions and on the self-concept of each individual. The article also features a critical look at various research methods used to evaluate this construct. The further aim of the article is to present ways of counteracting ageism through education.

ВЪВЕДЕНИЕ

Нашата култура и общества са силно ориентирани към младостта, в голяма степен „центрирани“ върху нея, превръщащи я дори в култ – това е често отбелязван факт. В същото време много слабо внимание се обръща на резултатите от това – нагласите на по-младите хора спрямо по-възрастните и

спрямо остаряването изобщо, както и на стереотипизирането по възрастов принцип, известно като *ейджизъм*.

Нагласите и стереотипите, свързани с възрастта и остаряването, оказват силно влияние на две равнища: интерперсонално – върху взаимоотношенията между поколенията, желаните и приемливи социални роли, приписвани на всяка определена възрастова група; и от друга страна, интраперсонално – повлияват самооценката и възприятието за самия себе си на всеки един индивид в хода на възрастовите промени. Съществуват редица данни, че формирането на подобни нагласи и стереотипи започва още в най-ранна възраст под влияние на средата и усвояваните продукти на културата.

Задача на модерното образование е да отговаря на променящите се потребности на общественото развитие. Проблемът за *ейджизма* изисква не само по-задълбочено проучване, но целенасочени усилия за преодоляването му чрез предоставяне на подходящ дидактичен материал, разработване и прокарване на специализирани образователни програми и обучителни модули.

СЪЩНОСТ НА ЕЙДЖИЗМА

В западните страни проблемът за стереотипизирането по възрастов принцип започва систематично да бъде проучван в края на 60-те години: тогава д-р Робърт Бътлър съставя и въвежда в употреба термина *ейджизъм* и го дефинира като „...процесът на систематично стереотипизиране и дискриминация спрямо определена група хора, защото са възрастни. *Ейджизмът* позволява на по-младите поколения да гледат на възрастните като различни от самите тях; така, несъзнателно и имплицитно, те престават да се идентифицират с по-възрастните като човешки същества“ (*Baron, Byrne, Suls 1989: 244*). Терминът произлиза от английската дума *age* – възраст.

В по-ново време дефиницията е преразгледана и разширена от него по следния начин:

Ейджизмът обединява три различни, но и взаимосвързани аспекта:

1) негативни нагласи към по-възрастните, старостта и процеса на остаряване, което включва и нагласите на самите възрастни; 2) дискриминативни практики спрямо по-възрастните; и 3) институционални практики и социална политика, които поддържат негативните стереотипи спрямо по-възрастните, намаляват техните възможности за удовлетворяващ живот и накърняват личното им достойнство (*Tennett 2003: 39*).

Самият Бътлър се сблъсква и осъзнава негативните нагласи спрямо по-възрастните в процеса на медицинската си подготовка. В средата на 50-те години той се посвещава на системно изследване на процеса на остаряване – заедно със свои колеги извършва наблюдения в продължение на десет години върху здрави, добре запазени и успешно справящи се по-възрастни хора. Изследователите стигат до заключението, че повечето от измененията и нега-

тивните феномени, приписвани на самото остаряване, са всъщност функция на някои заболявания (алцхаймер, деменция), на влошени социални условия и на личностови особености (Butler 1969: 84). Според тях сенилността, така често приемана за неотменна част от остаряването, всъщност се дължи на различни заболявания, които трябва да бъдат изследвани и третирани и които съответно могат да се овладеят или дори напълно предотвратят. Той също поставя силен акцент върху необходимостта от образование и възпитаване на младите хора така, че да разбират какво е ейджизмът, защо съществува и какви рискове крие за обществото като цяло (Butler 1969: 87).

Бътлър разпознава две форми на ейджизъм – спрямо по-младите и спрямо по-възрастните. Според него обаче формите на ейджизма, насочени от по-млади към по-стари хора, са много по-разпространени и по-силно изразени и съответно – по-опасни. Подобен е фокусът на провежданите изследвания и до днес – приема се, че формите на ейджизъм, насочени от по-младите към по-възрастното поколение, са много по-тежки, т. е. че младите хора оценяват по-възрастните от тях в много по-негативни термини, отколкото е в сила обратното.

Така проблемът за ейджизма спрямо по-младите е останал в голяма степен неизследван. Несъмнено в нашето общество съществува и тази форма – съществуват и редица стереотипи, свързвани с по-младото поколение: обичайно е то да бъде описвано като ‘несериозно’, ‘незачитащо’, ‘нехайно’. С други думи, негативни нагласи и стереотипи съществуват и в двете посоки и съответно е необходимо изследване и на тази форма на ейджизма.

Един от водещите американски изследователи на ейджизма, Ердман Палмор (Palmore 2005), подчертава, че той включва както предразсъдъци, така и дискриминация, както стереотипи, така и нагласи – т. е. *както когнитивни, така и емоционални процеси*. Съответно анализът на ейджизма предполага разбиране на същността и силата на въздействието на нагласите и стереотипите в един по-общ план.

В днешно време широко възприет е *трикомпонентният структурен модел на нагласите (атитюдите)* (Allport 1954: 106).

Според него те обединяват *афективен компонент* – емоции и чувства по отношение на обекта на нагласата; *когнитивен компонент* – вярвания и очаквания относно обекта, както и начина, по който информацията за него се преработва; и *конативен (поведенчески) компонент* – тенденции (автоматизирани) да се действа по определен начин спрямо атитюдния обект. Когато тези тенденции се пренесат на равнището на реални действия, тогава става дума за *дискриминация*. В системата на нагласите са акумулирани предишният опит на субекта и настроенията на неговата социална среда. Сферата на междуличностните взаимоотношения много силно се повлиява от нагласите на участващите в тях – „срещайки човек, принадлежащ към определена класа, професия, нация, възрастова група, ние поначало очакваме от него определено поведение

и го оценяваме според това, доколко той съответства (или не съответства) на този еталон“ (Кон 1987: 6).

Стереотип е термин, въведен от американския журналист Уолтър Липман (1922 г.) в книгата му „Общественото мнение“. Неговата основна идея е: светът около нас е твърде сложен и комплексен, за да бъде обхванат, осмислен в пълното си многообразие, затова се възприема опростено чрез стереотипите – своеобразни кодове на познанието. От позицията на социалното познание те могат да се приемат и като преувеличена форма на *типизиране* (Андреева 1999: 86). Смята се, че то преминава през три етапа:

- 1) *Идентифициране на множество хора като определена категория;*
- 2) *Приписване на обхват от характеристики на тази категория хора;*
- 3) *Атрибутиране на качества на всеки член на категорията.*

(Андреева 1999: 87)

Склонността на човешкото съзнание към стереотипизиране е отговор на неопределеността и сложността на заобикалящия ни свят – и опит той да бъде сведен до разбираеми категории, макар и опростени. Във всекидневното си всеки от нас се сблъсква с твърде голямо количество информация – ето защо ползваме различни „кратки пътища“, по които да приемаме и преработваме огромните количества информация, с които се сблъскваме. Всяко мислене се извършва чрез обобщения, изтъква Алексей А. Бодальов (Бодалев 1982: 116). Представата за другия човек също се формира на базата на обобщения – нови и стари, вече налични.

Стереотипите могат силно да повлияят начина, по който възприемаме и преработваме информацията за света, който ни заобикаля. Доказано е, че информация, релевантна на стереотипа, се преработва по-бързо от такава, която не е (Baron, Byrne, Suls 1989: 113), както и че хората са склонни да обръщат повече внимание на информацията, която е в *съответствие*, а не в противоречие със стереотипа – така големи количества информация и социални послания могат да се игнорират: възприятието е селективно и стереотипните убеждения служат като пречупваща призма в това отношение. Така при наличие на стереотип за интелектуален упадък с възрастта съответният индивид селективно ще се ориентира към информация, която потвърждава това. Ако все пак неконсистентна информация стане обект на внимание, то обикновено е налице (несъзнателен) стремеж тя да се омаловажи, обезцени, отрича – като се изтъкват доводи, консистентни със стереотипа. Той повлиява не само възприемането и преработването, но и по-нататъшното извличане на вече складирания информация – по-лесно си припомняме информацията, която е в съгласие със стереотипа (пак там).

Стереотипизирането се разпространява широко и по различни начини в рамките на социалната група, към която даден индивид принадлежи – така се създава споделена реалност за членовете на групата и се възпроизвеждат структурите и йерархията в социалната система. Проведени изследвания со-

чат, че членове на групата, които действат и комуникират в съответствие със стереотипите, биват приети в по-голяма степен от останалите и имат по-силно влияние върху тях, докато тези, които ползват информация, неконсистентна със стереотипа, впоследствие се оказват с по-слабо влияние върху другите членове на групата (Castelli, Zecchini, Deamicis 2005: 142).

В своите трудове Палмор изтъква основните общи характеристики на стереотипизирането, които описват и ейджизма (Palmore 2005: 88):

- Стереотипът се базира на няколко общи характеристики, които обаче биват натоварени със свръхмерна значимост.
- Някои стереотипи са възникнали без реална връзка с факти от действителността – а по асоциация с други, вече съществуващи, стереотипи.
- При наличието на негативни стереотипи позитивните черти и характеристики или биват игнорирани, или не получават достатъчно внимание.
- Стереотипът оставя много малки възможности за промяна: съществува силна тенденция всеки член на стереотипизираната група да се разглежда според този ‘еталон’.
- Стереотипите не отчитат индивидуалните различия: създава се илюзия за хомогенност между членовете на стереотипизираното множество.

По-нататък в същия материал Палмор анализира най-разпространените стереотипни схващания за остаряването за възрастните хора:

Упадък на когнитивните способности: Според стереотипите след младостта всички възрастови периоди неизменно се характеризират със спад в способността за учене и запаметяване. В действителност наличието на подобен упадък много често се дължи на други фактори – заболявания, загуба на навици за учене, спад в мотивацията за подобни дейности, а не на хронологичната възраст сама по себе си.

Психологически и личностови промени: Тук стереотипното очакване е за неблагоприятни изменения в психичното функциониране – повишена депресивност, липса на гъвкавост. Всъщност няма обща тенденция към повишаване на депресивността с нарастването на хронологичната възраст или към настъпване на по-силна неудовлетвореност от живота. Ако подобни негативни промени присъстват, те са по-скоро резултат от някои специфични изменения в живота на конкретни индивиди.

Непривлекателност: Красотата и привлекателността се асоциират традиционно в нашето общество с младостта – според съществуващите стереотипи с остаряването хората, и особено жените, губят своята атрактивност.

Безполезна: Убеждението тук е, че с възрастта хората стават все по-слабо работоспособни и продуктивни. Подобни стереотипи стават причина да се предпочитат назначаването и обучаването на по-млади служители. В същото време се пренебрегват предимства на по-възрастните служители като по-големия опит.

Изоляция: Приема се, че с възрастта хората ограничават социалните си контакти, започват да водят все по-затворен начин на живот и често остават съвсем сами. В много от случаите обаче не е така: те запазват своята социална мрежа и могат да се включват в множество дейности. В действителност който е бил ‘социално ориентиран’ като по-млад, си остава такъв с възрастта.

Политическо влияние: Разпространено и у нас е схващането, че възрастните хора притежават голямо политическо влияние – поради факта, че броят им е голям и че в повечето случаи те реално и редовно упражняват правото си на глас, те могат да повлияят в голяма степен изборните резултати и съответно – типа на бъдещото управление. Това е стереотип, генериращ значителни дози напрежение между поколенията заради убеждението, което се създава у представители на други възрастови групи, че по-възрастните могат да повлияват силно според собствените си очаквания политически избори, които впоследствие рефлектират върху цялото общество.

Ефекти на ейджизма

Ефектите на ейджизма са многостранни. Широко дискутирано е неговото влияние върху трудовия пазар – дискриминацията по възрастов принцип. Кандидати, преминали определена възраст, се оказват в много по-неблагоприятна позиция от по-младите такива. И не само това – оценката за справянето на по-възрастните служители е силно повлияна от стереотипите – „очаква се“ те да бъдат по-бавни, по-слабо адаптивни (Laditka, Fischer, SEGAL 2004: 231). Заблуда е, че хронологичната възраст сама по себе си е валиден предиктор на справянето с работните задачи. В някои случаи обаче интернализирането на подобни стереотипи и негативни нагласи може да се окаже причина за несправяне, ако започне да действа като *самоизпълняващо се пророчество* (Андрева 1999: 77).

Сблъсъкът на по-възрастните служители с подобно девалидиращо отношение има тенденцията да води до занижена самооценка, завишени нива на стрес и на риск от сърдечносъдови заболявания (Castelli, Zecchini, Deamicis 2005: 135).

Когато бива интернализиран, ейджизмът повлиява самооценката и възприятията на индивида за самия себе си. Установено е, че интернализираните негативни стереотипни възгледи за остаряването оказват отрицателен ефект при тестване на паметта и насърчават социалната пасивност и отдръпване. Може да се каже, че социалните очаквания за остаряването окуражават наличието на интернализиран ейджизъм (Кане 2004: 768).

Друга сфера, в която ейджизмът оказва силно негативно влияние, е тази на *помагащите професии*. Изследвания сочат, че сред студентите, изучаващи социални дейности, са широко разпространени ейджистките нагласи (Кане 2004: 767) – така в техните представи възрастните хора са болнави и сенилни, те са неадаптивни, за тях реално малко може да се направи, тъй като не са склонни

да променят поведенческите си модели. Впоследствие подобни нагласи повлияват бъдещата практическа работа – тези професионалисти ще са склонни да действат в съответствие със своите атитюди и да имат по-скоро негативни очаквания, свързани с по-възрастните си клиенти. Самите възрастни хора от своя страна усещат подобни отрицателни нагласи и очаквания, което води до спад в тяхната мотивация за промяна и за ефективно ползване на предлаганите социални или медицински услуги. И тъй като ейджизмът остава в голяма степен несъзнаван, подобни тенденции могат само да се засилват с времето, ако липсват целенасочени усилия за преодоляването им. Образователната система, отговорна за подготовката на тези бъдещи специалисти, би следвало да превърне в своя задача назоваването на този проблем и разработването на методи за преодоляването му, което е свързано най-вече с предоставяне на релевантна информация и развиване на сензитивност към наличието на стереотипизиране и дискриминация (Кане 2004: 779).

Обяснителни модели за появата на ейджизма

В своите многобройни публикации по темите на възрастта и остаряването Бътлър изтъква влиянието на *страха от смъртта*, характерен за западните култури, като значим фактор за негативните нагласи към естественния процес на остаряването: западната цивилизация не концептуализира смъртта като естествена част от жизнения цикъл, а единствено като заплаха. Остаряването се асоциира със смъртта, то ни приближава към края, ето защо мисълта за старостта и остаряването е ярко белязана от страха от смъртта. Според Едуард Кастенбаум (цит. по Rupp, Vodanovich, Crede 2005: 120) ейджистките нагласи и стереотипи обслужват стремежа на по-младите хора да се дистанцират, ‘капсулират’ от амбивалентността, която изпитват спрямо старостта и асоциирания с нея край на живота. Както отбелязва Бътлър: „Ейджизмът отразява дълбоко неспокойство от страна на младите хора и тези на средна възраст – негодувание и отвращение от остаряването, ... и страх от загубата на сили, безпомощността и смъртта“ (Butler 2005: 88).

От друга страна, ейджизмът има и своите чисто *социални основания*. Една от причините за обостряне на този проблем през последните години са демографските промени – възрастовата структура на обществото се променя. В момента в индустриалните страни най-бързо нарастващата популация е тази на по-възрастните хора. В исторически план това е нов тип ситуация (Rupp, Vodanovich, Crede 2005: 118).

В древността средната продължителност на живота е значително по-кратка поради липсата на развита хигиена и медицински грижи. В древните култури по-възрастните членове на обществото са обект на голяма почит и внимание. Те са приемани като носители на мъдрост и опит – опит, придобит през годините на оцеляване в различни условия и ситуации. Никога не биват оставяни да живеят сами, а заемат почетни места в дома, край огнището, и се приема,

че притежават лечителски дарби и голяма духовна мъдрост. В онези времена почитта към по-възрастните се основава не само на значително по-големия им житейски опит, но и на тяхната относителна рядкост – малцина са доживявали до възраст над 35–40 години.

В тези култури грижата за възрастните и техният статус са в голяма степен социално регламентирани (Rupp, Vodanovich, Crede 2005: 119), т. е. определени от традицията и социалната норма – в много общества най-големият син (или дъщеря) наследява семейното имущество, както и задължението да се грижи за своите родители и по-възрастните членове на семейството. В разширеното семейство съществува ясно разделение на ролите: например дядото е човекът с най-голям авторитет, до чието мнение се допитват за всяко решение; бабата ръководи домакинството.

През последния век обаче тази картина рязко се променя. Развитието на медицината води до значително удължаване на средната продължителност на живота – хората стават по-слабо податливи на заболявания, епидемии, злополуки. Съответно броят на по-възрастните хора започва да нараства – тенденция, която продължава да се засилва.

Демографските промени пораждат нов тип социална ситуация – според мнозина изследователи един от основните източници на ейджизма в нашето общество е реалният конфликт между поколенията за достъпа до обществените ресурси: от една страна, хората в трудоспособна възраст и от друга, кохортите, които са икономически зависими – децата и старите хора. Делът на по-възрастната част от населението нараства непрекъснато – от страна на по-младите, които представляват активната работна сила, често се изразява отношение, че това са хора, които „живеят на техен гръб“. От гледна точка на самите възрастни хора обаче те са допринасяли години наред за развитието на това общество, чрез данъци и такси са влагали в здравните и социални фондове – и сега това им дава правото да се възползват от ресурсите на социалната система. Тоест съществува социален конфликт, който потенциално ще продължава да се задълбочава. В този обяснителен контекст може да се изтъкне също така, че социалните институции нерядко допринасят за поддържането на ейджизъм – като се ограничават възможностите на по-възрастната част от населението за заемане на работни позиции, предоставянето на лимитирана социална грижа за възрастните хора. Нещо повече – специалистите, работещи в сферата на социалните услуги и здравеопазването, често проявяват силно негативни нагласи спрямо по-възрастните, които реално представляват голям процент от обслужвания от тях контингент. Така например проведените изследвания показват, че студентите по медицина възприемат възрастните хора като „досадни, трудно комуникативни, неактивни и икономическо бреме“ (Gleberzon 2002: 43).

Друго възможно обяснение на ейджизма предлага *теорията за социалната идентичност*. Нейното водещо допускане е, че хората са мотивирани

да поддържат позитивен Аз-образ (идентичност). Един от начините за това е да се постигне позитивно разграничаване между групата, към която се числи индивидът, и други групи – вътрегрупова и извънгрупова идентичност. Това разграничение имплицира издигане на оценката за собствената група над тези за останалите групи. т. е. възрастните хора имат по-позитивен възглед за другите възрастни хора, а младите имат по-положителен възглед за хора от собствената си възрастова група.

Друга социално-психологическа теория, релевантна към проблема за ейджизма, е теорията за *социалното категоризиране*. Според нея хората са склонни да делят социалния свят на две отчетливи категории – ‘ние’ и ‘те’. Накратко, те разглеждат другите или като принадлежащи към тяхната собствена група (in-group), или към някаква друга категория (out-group) – съответно се говори за вътрегрупова и извънгрупова идентичност: у нас съществува тенденция да сме пристрастни към хората от „нашата“ група – вътрегрупова пристрастност (Майерс 1997: 453). Чувството за „ние“, за вътрегрупова принадлежност създава *споделена идентичност*, опит, вярвания, ценности. То действа благотворно върху Аз-концепцията. Социалната идентификация е свързана със съблюдаване на груповите норми. Вътрегруповата пристрастност има две измерения: 1) привързаност към групата, с която индивидът се идентифицира, и 2) отхвърляне на другите групи, възприемани като „външни“. Лоялността към собствената група води до обезценяване на други групи – колкото по-силна е идентификацията с групата, толкова по-силно се проявяват стереотипи и предразсъдъци. Наред с това при обяснение поведението на членовете на различните групи се проявява *фундаменталната атрибутивна грешка* – хората са склонни да оправдават членове на собствената си група и да приписват негативни обяснения за поведението на другите (Baron, Byrne, Suls 1989: 111).

Източници на негативни стереотипи, свързани с остаряването и възрастните хора

Търсенето на обяснение за ейджизма би било непълно без анализ на водещите източници на негативни стереотипи, свързани с възрастта и остаряването.

В *книгите* много рядко присъстват герои, които са по-възрастни, и те обикновено нямат централна роля за развитието на сюжета. Техният процент сред литературните герои е много по-малък от реалния в действителността, т. е. те се появяват значително по-рядко, отколкото би следвало, ако целта е пресъздаване на реалността. Дори когато се появяват като герои в книгите, те рядко са носители на само положителни черти, в повечето случаи са жертви на неблагоприятни обстоятелства и са болни или умиращи. В този смисъл в книгите са пресъздадени по-скоро съществуващите в масовото съзнание стереотипи, свързани с по-възрастните хора: за болест, упадък, загуба на повечето социални роли и ограничаване до ролята на ‘баба’ и ‘дядо’.

В книгите за деца и юноши фигурата на възрастния човек почти липсва – и ако изобщо присъства, то той е представен по опростен и шаблонен начин. Колкото по-възрастен е литературният герой, толкова по-кратко е присъствието му в книгата и по-слабо – влиянието му върху хода на събитията и случващото се с героите. Това са имплицитни стереотипи. Така те обикновено са с посивели коси и се нуждаят от очила или други ‘помощни средства’, т. е. позицията и статусът им се маргинализират.

Накратко, в детската литература липсва представяне на възрастта като благоприятен и потенциално продуктивен период от живота, по-възрастните персонажи рядко биват представяни като участващи в социални дейности или изразяващи широк спектър от емоции.

Какво е имплицитното послание? Че след определена възраст хората престават да бъдат активни и интересни, че с напредването на възрастта намаляват възможностите за социална включеност и дейност, че човек става все по-самотен и изолиран. ‘Нормата’ за герой на литературно произведение си остава белият млад мъж. Хората на средна възраст също не са точно репрезентирани, но повечето от епитетите, ползвани за описание на възрастните герои, са вариации на ‘стар’ – т. е. възрастните биват оценявани в термините на възрастта сама по себе си (Соргман, Соренсен 2001: 120).

Медиите. През последните години силно се акцентира върху влиянието на медиите за формирането на социалните ценности и стереотипи. От една страна, би могло да се приеме, че медиите отразяват доминиращите в обществото ценности: как и доколко по-възрастните мъже и жени биват представяни зависи от приписваните им социални роли и стереотипните представи за тях. По-възрастни хора и от двата пола присъстват сравнително рядко в телевизионни филми и предавания, както и в рекламите. Процентът на показвани хора над 50-годишна възраст в медиите е много по-малък от реалния (Соргман, Соренсен 2001: 120). Ако изобщо присъстват по-възрастни, то те са представени в комична или дори карикатурна светлина. Особено често срещан в телевизионните предавания е стереотипът за самотата и изолацията, съпътстващи живота на по-възрастното поколение. „Откъсването“ от социален живот се представя за норма, за естествен феномен, характеризиращ напредването на годините.

ПОДХОДИ В ИЗСЛЕДВАНЕТО НА ЕЙДЖИЗМА

Съществуват редица въпросници, разработени за изследване на ейджизма, но между тях могат да се открият и набележат редица сходства: на първо място, всички те са насочени към изследване на нагласите и стереотипите на *по-младите по отношение на по-възрастните*. Липсва инструментариум за изследване на другите форми на ейджизма. На второ място, ориентирани са главно към когнитивните измерения на ейджизма – какви характеристики/осо-

бености респондентите приписват на по-възрастните. Недостатъчен е акцентът върху емоционалните реакции към по-възрастните, както и върху поведенческите и комуникативни модели, характеризиращи интеракциите между млади и по-възрастни.

Изследването на нагласите към по-възрастните хора започва още преди появата на самия термин ейджизъм – в средата на 50-те години с оценяване на еднодименсионални конструктори, включващи генерализирани неверни концепции за остаряването и възрастните хора като група. През 1953 г. Тъкман и Лордж създават въпросник, който цели да установи доколко хората притежават заблуди и стереотипи относно по-възрастните (Rupp, Vodanovich, Crede 2005: 4). Той се състои от 137 айтема, класифицирани в 13 оценъчни категории (например консерватизъм). През 1959 г. Голд и Коган (*нак там*) разработват полупроективна методика, състояща се от 20 недовършени изречения – от респондентите се изисква да довършат изреченията веднъж за ‘*възрастните хора*’ и веднъж за ‘*хората по принцип*.’

Ердман Палмор е един от първите изследователи, посветили специални усилия на разработването на инструментариум за измерване нагласите към по-възрастните: това е създаденият от него въпросник „Фактите за остаряването“ (The Facts of Aging). Той се състои от 25 айтема с отговори от типа „да/не“ в две версии (1977 и 1981 г.). Инструментът се ползва с различни цели – изясняване на фактите, конфронтиране с погрешните схващания и заблуди (като е използвано противопоставянето ‘мит срещу реалност’), получаване на информация за нивото на осведоменост на различни групи хора за фактите на остаряването и сравняване на групите на тази основа, измерване на успешността на различни курсове и обучителни семинари (прилага се преди и след обучението). По-късно са преработени от автора и негови колеги във формат с отговори с множествен избор – този вариант намалява риска от отгатване на отговорите и случаен успех и повишава значително вътрешната надеждност на инструмента.

Ползват се широко различни негови версии за целите на различни изследвания. Обобщените резултати (Palmore 2005: 87–88) от тях сочат, че:

- Повечето хора знаят много малко за остаряването и имат много погрешни схващания и стереотипи, свързани с този процес. Средно, повечето респонденти дават колкото правилни, толкова и грешни отговори – като грешните отговори разкриват стереотипно мислене по отношение на по-възрастните хора.

- Образоването, обучението е основната променлива, която внася значими и консистентни изменения в получените резултати, т. е. след провеждане на съответни обучения, семинари, тренинги относителният процент на верни отговори нараства.

- Най-често срещаните погрешни схващания за остаряването в същността си отразяват негативни стереотипи – че по-възрастните хора са слабо адаптивни, зависими, по-често нещастни и потиснати, раздразнителни, с ограничени ментални способности, склонни да се изолират от социалния живот; че са по-опасни

като шофьори и попадат в ситуации на пътно-транспортни произшествия по-често в сравнение с младите; че по-често стават жертви на престъпления.

• Въпросниците могат да се ползват като начин индиректно да се измерят нагласите към остаряването – резултатите consistently сочат преобладаване на негативните нагласи.

Друг инструмент, намиращ приложение за отчитане на нагласите към различни възрастови групи, е *семантичният диференциал*, разработен от Розенкранц и Макневин (Rupp, Vodanovich, Crede 2005: 5). Това е първият мултидименсионален инструмент за измерване на свързаните с възрастта нагласи. Скълата се състои от 32 двойки прилагателни с противоположно значение – по нея респондентите оценяват различни възрастови групи. При създаването ѝ са заложени три фактора – компетентност, автономия и приемане. През 1995 г. е проведен конфирматорен факторен анализ, който показва, че четирифакторен модел отразява по-адекватно съдържанието на скълата, като факторите са *автономия, приемане, сътрудничество и чувство за лично достойнство*.

В опит да предложат алтернатива, обхващаща различните измерения на ейджизма – не само неговите когнитивни измерения (факти за остаряването, вярвания, свързани с определени възрастови периоди), американският психолог Роберто Фрабони и неговият екип в Университета в Уисконсин създават *Скълата за ейджизъм на Фрабони (The Fraboni Ageism Scale)*. Нейната цел е да обхване различни измерения на ейджизма – и най-вече *отношения на противопоставяне, дискриминативни нагласи и избягване на хората от други възрастови групи*. Три фактора са заложени в основата на скълата:

– *противопоставяне* (антагонистични отношения и антипатия, дължащи се на стереотипи за възрастните хора);

– *избягване* (отдръпване от социални контакти с възрастни хора);

– *дискриминация* (дискриминативни убеждения относно политическите права на по-възрастните, достъпа им до социални ресурси, дейностите, в които могат да се включват).

През 2004 г. научен екип от Университета в Илиной, САЩ, подлага създадения от Фрабони инструмент на конфирматорен факторен анализ (Rupp, Vodanovich, Crede 2005: 340–352). В резултат се стига отново до идеята за трифакторен модел – но различен от първоначално предложения от Фрабони и неговия екип. Първият фактор, който се обособява, се състои от 10 айтема, които описват разпространените вярвания за по-възрастните хора като група, т. е. отразява когнитивния аспект на ейджизма. Този фактор учените обозначават с названието ‘*стереотипи*’. Примерен айтем:

По-възрастните хора се оплакват повече от останалите.

Вторият фактор отразява афективните компоненти на ейджизма и включва 10 айтема, които измерват желанието на индивида да се *отдели, дистанцира* от по-възрастните от него хора. Ето защо този фактор е наречен ‘*разделение*’. Примерен айтем:

Не ми харесва, когато по-възрастни хора се опитват за започнат разговор с мен.

Останалите айтеми според Фрабони формират фактора ‘дискриминация’. Според авторите тук обаче тези 5 айтема не мерят толкова дискриминацията, колкото нагласите към по-възрастните – и по-точно техния афективен компонент. Затова и биват обединени във фактор, наречен ‘афективни нагласи’ – например:

Тъжно е да чуваме за тежките условия на живот на възрастните хора в нашето общество в днешно време.

Описаните дотук инструменти разчитат единствено на вербалния самоотчет като начин на събиране на информация. При този тип въпросници обаче социалната желателност оказва много силно влияние, а често експлицитните (вербално заявените) нагласи се отличават от истинските – повечето хора се стремят да се представят като добронамерени, недискриминиращи, непредубедени, докато в реални ситуации автоматичните им реакции се оказват нещо различно. Ето защо вербалният самоотчет невинаги е достатъчно валиден в изследването на нагласите.

Различен тип формат предлага *Имплицитният асоциативен тест*, разработен от Грийнуолд и сътрудници (Castelli, Zecchini, Deamicis 2005: 137) – също често ползвана методика за измерване на автоматичните асоциации между атипични обекти и оценъчни термини, като се отчитат латентното време на реакция и процентът на грешки. Този инструмент в различни негови варианти се прилага широко в САЩ за измерване нагласите към различни социални и малцинствени групи. Неговата валидност е висока и е доказана в корелационни изследвания с други тестове. Той се прилага в електронен вариант: стимулният материал се състои от шест думи с положителна конотация (любов, рай и т.н.), шест думи с отрицателна конотация (бедствие, хлебарка), осем картинки, изобразяващи млади хора, и осем – изобразяващи възрастни, и се демонстрира пред респондентите на компютърен екран. Самият тест се състои от 5 части. В първата част от изследваните лица се очаква да категоризират дванадесетте думи като имащи положително или отрицателно значение. Втората част се състои от категоризиране на картинките като образи на млади или на по-възрастни хора. Следващата част комбинира предишните две така, че и за младите, и за думите с позитивно значение се ползва един и същ клавиш от клавиатурата и друг – за реакция на картинка на възрастен човек и на дума с негативно значение. Тази част от теста цели да улови наличието на негативни нагласи на основата на латентното време на реакция – ако ги има, изследваното лице по-бързо дава съответния отговор от типа *млад = добро, стар = лошо*. Четвъртата част от теста е идентична на втората, като само последователността на стимулите е различна. В петата част изследваните лица трябва да реагират с един клавиш на картинка на възрастен човек и на думи с положителен смисъл и с друг – за думи с отрицателно значение и картинки

на млади хора. Тук асоциацията, която се изисква, е млад = лошо, стар = добро. При наличие на негативни нагласи към по-възрастните времето за реакция става по-продължително, а процентът на грешки – по-голям. На всеки етап се подчертава, че се изискват колкото се може по-бързи отговори (Castelli, Zecchini, Deamicis 2005: 139).

Общите изводи, до които различните изследователи, ползващи различен тип инструментариум, достигат, са следните:

– колкото по-млад е човек, толкова по-силни ейджистки нагласи е склонен да притежава. Нещо повече – оказва се, че самите възрастни хора са в много по-голяма степен с негативни нагласи спрямо собствената си възрастова група, отколкото по-младите;

– мъжете са в по-голяма степен склонни да проявяват негативни нагласи към по-възрастните в сравнение с жените. Приписваната на жените по-голяма емпатичност е едно възможно обяснение на такива резултати, а и от друга страна, обикновено те имат по-голям опит с по-възрастни хора заради социалната си роля на полагащи грижи за членове на семейството. Това са хипотетични обяснителни модели – въпросът за половите различия в проявите на ейджизъм остава в голяма степен открит за по-нататъшни специални изследвания.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА ЕЙДЖИЗМА

За да се преодолее ейджизмът, са необходими систематични промени в същите тези системи, които го поддържат: *медиите, работната среда, социалните служби*. Да се противодейства на ейджизма, е възможно по два пътя: поведенчески ограничения (налагане на рестрикции) или промяна на съществувашите нагласи (Gleberzon 2002: 41).

Първият подход, макар и широко приложим, има изключително лимитиран ефект – може да доведе до известно ограничаване на *видимите* прояви на ейджизъм, без да оказва влияние на равнището на нагласите, т. е. коренът на същинския проблем се запазва.

Промяната на нагласи, стереотипи и поведенчески модели е бавен и труден процес, който изисква сериозни усилия. Именно тук могат да повлияят формалното образование и професионалната подготовка. Това е възможно по няколко начина.

От една страна – чрез засилен акцент върху *образованието през целия живот*: то би могло да даде по-богати и разнообразни възможности на хората от различни възрастови групи да се включат в нови дейности. То предполага повишаване на информираността (относно здравословни въпроси и проблеми), придобиване на нови умения (например компютърна грамотност) и квалификация, както и повишаване на социалната кохезия чрез създаване на нови контакти в образователния контекст.

От друга страна – чрез разпознаване на ейджизма като значим проблем с интрапсихични и интерпсихични измерения не само на институционално равнище, но преди всичко от образователната система. В наше време е очевидна тенденцията да се сменят ценностите, обезпечавачи общественото развитие. Естествена задача на образованието е да се развива в отговор на тези промени – задача, в изпълнението на която то често изостава. Както отбелязва Борис С. Гершунский (цит. по Герасимов, Илюхина 1999:13), днес често ставаме свидетели „... не само на недостатъчната ефективност на образованието от гледна точка на неговата прагматическа насоченост ...“, но и на безпомощността и неефективността на съвременното образование пред лицето на глобалните проблеми в цивилизационен мащаб. В този смисъл разработването на програми и модули, насочени към преодоляване на негативните нагласи и стереотипи, свързани с възрастта, е сериозно ново предизвикателство пред образователната система.

Книгите и учебниците, насочени към по-младото поколение, трябва да представят позитивни ролеви модели на остаряването, да поставят акцент върху възможностите, които всеки отделен възрастов период предоставя, а не върху лимитиращите фактори, да разкриват позитивни и реципрочни интеракции между поколенията. В този смисъл е особено важен подборът на учебната и помощна литература, предлагана на подрастващите – с акцент върху въпроса, *какви имплицитни послания носи тя, какви нагласи формира и подсилва*. Задача на учебните заведения е не само предаването на знания, но и упражняването на възпитателно въздействие – формиране на характерови особености, ценности, поведенчески модели. С други думи, задача на съвременното образование е и да предоставя адекватна информация за възрастовите промени и процеса на остаряване и да формира нагласи към тях като естествена част от цикъла на живота, а не като заплаха.

Необходими са целенасочени усилия за развенчаване на митовете и преодоляване на стереотипите, свързани с остаряването; програми, чрез които подрастващите да развият нов тип нагласи към по-възрастното поколение и по-реалистични и благоприятни очаквания относно собственото си остаряване.

Съществува многообразие от интерактивни техники и подходи, които могат да се ползват в организирани обучения и тренинги, насочени към разпознаване и преодоляване на опасните нагласи и стереотипи, свързани с остаряването – например в часа на класния в училище или като отделен модул в рамките на висшето образование. Комбинацията от разнообразни техники и подходи не само е в най-голяма степен интересна за обучаваните, но и осигурява тяхната включеност и трайността на постигнатите ефекти. Някои такива техники са:

1. Техника на огледалото

Сходна е с техниката на свободните асоциации. Участниците биват подканени да изречат на глас първите думи и фрази, които им идват наум за описание на по-възрастен човек. Дескрипторите могат да включват прилагателни,

социални роли, физически черти, когнитивни функции, поведенчески модели, впечатления. *Повечето отговори, които са получени при прилагане на тази техника, са неласкави и неблагоприятни – това е списък на най-разпространените: крехък, сенилен, забравящ, сприхав, побелял, бавен, овдовял, изискващ, пенсиониран, старомоден, опитен, мъдър (Gleberzon 2002:, 46).*

2. Дидактическа информация

По същество това е предоставяне на релевантна информация, която цели оборването на митове и стереотипи. Наличието на повече фактологическа информация, подкрепена с примери, относно остаряването води до редуциране на възможните негативни стереотипи.

3. Насърчаване на интеракциите с общността

Това е подход, особено подходящ спрямо студенти, които се подготвят за работа в сферите на медицината и социалните грижи. По този начин се осъществява дистанциране от традиционния йерархичен модел на лекционните занятия и се осигуряват интеракции с различни групи хора с цел оценка на техните проблеми и потребности на терен.

4. Ролеви игри

Ролевите игри представляват разиграване от участниците в обучението на реални житейски ситуации с фокус върху различни типове взаимодействия и потенциални проблеми в интеракциите между различни поколения. Ролевата игра е отличен интерактивен метод. Участието в нея оказва сериозно и дълготрайно – най-вече трансформиращо – въздействие върху участниците, води до промяна в нагласи, начини на поведение, избор на стратегии (Лишин 1997: 127). Ролевите игри са отлична възможност човек да ‘тества’ алтернативи, да ‘играе’ с определена роля и да преценява различни ситуации от нови гледни точки, както и да отработва модели на реагиране и справяне. Тази техника е ценна и с това, че води до ангажиране с избраната стратегия или подход (Янгс 1999: 266).

Ейджизмът съществува във всички сфери на живота – той има както интерперсонални, така и интраперсонални измерения и оказва влияние върху редица социални процеси. Всичко това го превръща в проблем, заслужаващ задълбочено проучване и фокус върху преодоляването му.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреева, Л. (1999). *Социално познание и междуличностно взаимодействие*. С., 522 с.
- Бодалев, А. А. (1982). *Восприятие и понимание человека человеком*. М., 214 с.
- Герасимов, Г. И., Л. В. Илюхина (1999). *Инновации в образовании: сущность и социальные механизмы*. Ростов-на-Дону, 136 с.
- Казаков, Ю. Н. (1998). *Инструментарий психологических технологий*. М., 145 с.
- Кон, И. С. (1987). *Психология предрассудка*. М., 31 с.

- Липман, У. (2001). Общественото мнение. С., 2001, 341 с.
- Лишин, О. В. (1997). *Педагогическая психология воспитания*. М., 276 с.
- Майерс Д. (1997). *Социальная психология*. Санкт Петербург, 688 с.
- Реан, А. А., Я. Л. Коломинский (2000). *Социальная педагогическая психология*. Санкт-Петербург, 412 с.
- Янгс, Б. (1999). *Как да развиее самооценката на вашето дете*. С., 402 с.
- Allport, G.W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambr., Mass., 234 p.
- Baron, R., D. Byrne, J. Suls (1989). *Exploring Social Psychology*. Needham, Massachusetts, 318 p.
- Butler, R. (1969). Age-ism: Another Form of Bigotry. *Gerontologis*, 243–246.
- Butler, R. (2005). Ageism: Looking Back Over My Shoulder. *Ageism in the New Millennium. Generations*, Fall, 84–87.
- Castelli, L., A. Zecchini, L. Deamicis (2005). The Impact of Implicit Prejudice about the Elderly on the Reaction to Stereotype Confirmation and Disconfirmation. *Current Psychology*, 24, No.2, 134–146
- Cohen, H., M. Sandel (2004). Using Focus Groups as an Educational Methodology: Deconstructing Stereotypes and Social Work Misconceptions Considering Aging and Older Adults. *Educational Gerontology*, 30, 329–336.
- Fiske, S., S. Taylor (1984). *Social Cognition*. NY, 498 p.
- Gleberzon, B. (2002). Combating Ageism Trough Student Education. *Topics In Clinical Chiropractic*, 9, Issue 2, 41–52.
- Hatch, L. (2005). Gender and Ageism. *Ageism in the New Millennium, USA*.
- Kane, M. (2004). Ageism And Intervention: What Social Work Students Believe About Treating People Differently Because Of Age. – *Educational Gerontology*, 30, 767–784.
- Laditka, S. B, M. Fischer, D. Segal (2004). Attitudes about Ageing and Gender among Young, Middle age and Older college-based students. *Educational Gerontology*, 31, 223–256.
- Palmore, E. (2005). Three decades of research on Ageism. In: *Ageism in The New Millennium. Generations. Fall*, 87–90.
- Rupp, D., S. Vodanovich, M. Crede (2005). The Multi-dimensional Nature of Ageism: Construct Validity and Group Differences. – *Journal of Social Psychology*, 145, Pt. 3, 335–362.
- Sorgman, M., M. Sorensen (2001). Ageism: A Course of Study. *Theory Into Practice*, 23, No. 2, 117–123.
- Tennett, N. (2003). Effects of Ageism on Health Care for the Older Population. *Sociology of Adult Development and Ageing*, 24, Nov, 2003, 36–42 p.

